

ARCHÍVUM

Balaton Petra

A székelyföldi (erdélyrészi) kirendeltség tevékenységéről (1902-1920)

Székelyföld gazdasági, társadalmi és kulturális fejlesztésének szükségességére a 19. század végén terelődött a figyelem. Számos korabeli cikk és könyv visszatérő témája volt a hanyatló székely gazdasági állapotok bemutatása és a régió átfogó, egységes állami fejlesztési programjának sürgetése. A térség gazdasági, különösen termelési-értékesítési stagnálásának és a hagyományos életmód beszűkülésének számtalan oka volt. A liberális gazdaságpolitika intézkedései átmenet nélkül zúdultak a területre, így például a jobbágyfelszabadtítás elhúzódozó (1848-1896) és költséges folyamata vagy a székelyföldi viszonyokra nehezen alkalmazható birtokrendezési törvények (főképpen az erdő-törvény, a tagosítás és az arányosítás). A 20. század elejére különösen a legelőterületek beszűkülése lett óriási gátja az állattenyésztés fejlődésének az erdős és legelős közhatárok hagyományos rendszerének megszüntetése és az erdei legeltetés szabályozása miatt. A magas adóterhek, a növekvő kiadások az amúgy is kis terjedelmű birtokok további szétforgácsolódásához vezettek, a hitelrendszer hiányosságai pedig tovább nehezítették a gazdasági struktúra átalakításához szükséges beruházásokat, az egyoldalú és önellátó földművelési rendszerből és az extenzív állattenyésztés válságából, a gazdasági érzéketlenségből és konzervativizmusból való kimozdulást. A székely kisipar válságát értékesítési nehézségek – a vasutak késői megjelenése (1895:VII. tc.), a gyáripari termékek versenye mellett a Romániával 1886-1893 között fennálló vámháború – mélyítették. E komplex gazdasági, társadalmi problémák látványos jele és következménye pedig a nagyarányú kivándorlásban és romániai munkavállalásban tükröződött: mintegy 100 000 székely kivándorlót számoltak össze a szomszédos Romániában a századfordulón.

A székelykérdés állami megoldásának szükségességére az 1870-es évektől egyesületek, egyletek és az 1899-ben Marosvásárhelyen megalakult Székely Társaság példája és tevékenysége nyomán létrejött ún. Székely Társaságok mutattak rá. Csúciszervejük az 1904-ben megalakult, közel 40 szervezetet és egyletet magába tömörítő Székely Társaságok Szövetsége volt, amely az első világháborúig szinte minden évben megszervezte a régió gazdasági, kulturális helyzetét megvitató kongresszusait. A résztvevők között megjelentek az ún. székely lobby, a székely kérdést politikai állástól függetlenül támogató érdekképviseleti csoport tagjai is (Bethlen István, Sebess Dénes, Györffy Gyula). Legnagyobb jelentősége a Marosvásárhelyi Székely Társaság, a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara, az erdélyrészi Magyar Közművelődési

Egyesület (Kolozsvár), az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (Budapest), valamint a Székely-Egylet (Budapest) szervezésében megtartott 1902. évi tusnádi első Székely Kongresszusnak volt, amely először dokumentálta, hogy a székelykérdés nemzeti ügy, megoldása szervezést igényel. A közel 500 résztvevő - a székely országgyűlési képviselők, az egyes minisztériumok és a helyi törvényhatóságok képviselői, a gazdasági egyesületek elnökei, valamint Magyarország és Erdély hivatalos képviselője, főúri osztálya a térség problémáinak feltárása mellett kidolgozták mindazon javaslatokat, megoldási eszközöket, amelyek irányadóul szolgáltak - a székelyföldi miniszteri kirendeltség felállításában és működésében is - egészen az első világháborúig. Lassú és szórványos gyakorlati megvalósulással kellett azonban szembenézniük a székelykérdés támogatóinak: a korlátozott anyagi források, politikai ellenérzések mellett közöny és idegenkedés akadályozta a kibontakozást.

Az állam 1880-as évektől növekvő szerepvállalásának köszönhetően a Kereskedelmi Minisztérium a századvégen már elindította „székely ipari akcióját” a háziipar és a kisipar támogatására, illetve a székely iparoktatás, a székely ifjak különböző állami üzemekben, vasúti műhelyekben történő kiképzésére és elhelyezésére. Az iparteremtés és -fejlesztés fontossága - mint a kivándorlás megakadályozásának egyik legfőbb biztosítéka - a minisztérium 1905. évi részletes programtervezetével csak töredékesen valósult meg az első világháborúig, az 1913-ban kinevezett iparfejlesztési biztos már nem érhetett el jelentős eredményeket a kirobbanó világegés miatt.

A gazdaságfejlesztő program megvalósítását a tusnádi kongresszussal egy időben kibontakozó kormányzati megoldástól, a székely akciótól várta a régió lakossága, amelyet a Földművelésügyi Minisztérium 1902. június 1-jén felállított székelyföldi (marosvásárhelyi) miniszteri kirendeltsége látta el. A hivatal felállítását Darányi Ignác, a korszak (1895-1903 és 1906-1910 közötti) meghatározó földművelésügyi minisztere szorgalmazta, aki a liberális gazdaságpolitika értékei mellett törekedett a gazdaságilag elmaradott térségek központi erőforrásból történő fejlesztésére. Ennek jegyében indult meg 1897-től Bereg és Sáros vármegyékben a hegyvidéki (rutén), később Felvidékre is kiterjesztett akció, amelynek tapasztalatai alapján társadalmi nyomásra a székelyföldi magyarság gazdasági és kulturális megerősítése következett. A kirendeltségek kezdettől fogva azonos eszközökkel és hivatali apparátusra épülve próbálták felszámolni a gazdasági elmaradottságot, igazodva az egyes vidékek sajátosságaihoz.¹

Kétségtelen, hogy a kirendeltségek gazdaságfejlesztő programjának kialakításához, a szükséges problémák ismeretéhez és a feladatok megjelöléséhez nagyban hozzájárultak a székely falvak és megyék részéről benyújtott felterjesztések és javaslatok, amelyek egy-egy térség gazdasági hanyatlásának képét tárták fel a megoldandó feladatokkal együtt. Ilyennek tekinthető a cikk után közölt dokumentum is, Udvarhely megye gazdasági egyesületének a

földművelésügyi miniszterhez intézett felterjesztése, amely a székely akció hivatalos beindítása után fél évvel, 1902. október 30-án keletkezett. Ebben teljes körűen felsorolták a megye gazdasági problémáit, megjelölve Székelyföld stagnálásának kulcsterületeit. A tusnádi kongresszuson is részt vevő egyesület vezetői a megoldandó problémák állami orvoslását kérték, és egyúttal javaslatokat is megfogalmaztak, amelyek módosítással ugyan, de beleilleszkedtek a kibontakozó akció tevékenységi körébe.

Az akció vezetése hatékony gazdaságfejlesztő politikát választott. A minisztérium rendeleteinek végrehajtása mellett az egyszerű anyagi segítségnyújtáson kívül a helyi viszonyok ismeretében javaslatokkal, indítványokkal szolgálta a térség önerejéből történő talpra állítását a jövedelmező intézmények, gazdasági rendszer meghonosításával, a társadalmi önszegélyezésre és kezdeményezésre is számítva. „Igazi népsegítés, mely a magára hagyott és elhagyatottságában bizalmát vesztett népet önmagán segíteni megtanítja.”² „Máról holnapra való segélyeket adni, gyors sikereket elérni nem is lehetett célja az akciónak. Eszközöket kellett szerezni, intézményeket létesíteni, s nevelni az embereket, hogy ... azok segítségével a székely nép értelmessége, szorgalma, szóval önereje alakítsa át az itten szegényes mezőgazdasági viszonyokat.”³ A gazdasági programnak különösen az első 3–4 évben nagy könnyvel kellett megküzdnie, több helyen tartózkodással, gyanakvással, sőt egyesek „rosszakaratú gáncsoskodással” fogadták a segítséget.

Az akció a mezőgazdaság belterjesebbé tételére és az állattenyésztésen alapuló gazdálkodási rendszer meghonosítására törekedett. Az állattenyésztésnek ugyanis hatalmas bázisa bontakozott ki a rét- (15%), legelő- (13%), kertetületek (1,5%) következtében, azonban az állatfajták és eljárások rossz megválasztása nem hozta meg a szükséges eredményeket. A kirendeltség emellett a falusi társadalom megszervezésére, gazdakörök és (hitel-, fogyasztási-, állatbiztosító-, értékesítő) szövetkezetek alapítására, támogatására helyezte a hangsúlyt, amely befogadója, lebonyolítója lett a segélyakciónak, képviselve a községek gazdasági érdekeit.

A gazdasági ismeretek gyarapítására előadásokat, összejöveteleket, határjárásokat és tanulmányutakat szerveztek, a népkultúra fejlesztésére népkönyvtárakat hoztak létre. A gazdasági szakképzést vándor- és gazdasági szaktanárok alkalmazásával, mintagazdaságok létesítésével szolgálták. Udvarhely megyében a székelykeresztúri tanítóképző kapott jelentőséget: 1904-től gazdasági szaktanár működött az intézményben, mellette minta-baromfitelep és mintaméhes létesült, méhészeti tanfolyam indult 1906-tól, valamint 1910-ben egy 20 holdas mintagazdaságot is létrehozottak a már létező siménfalvi gazdaság mellett.

A földművelés belterjességét és a termelékenység fokozását trágyázással, vetőmagkiosztással, takarmánynövények meghonosításával igyekeztek segíteni. Az elavult földművelési módszereket gazdasági gépek és eszközök ter-

jesztésével orvosolták: 1–2 évi gazdaköri használat után lehetővé tették azok kedvezményes megvételét.

A kirendeltség nagy sikert a rendszeres legelőgazdálkodás terén ért el a legelőjavítási munkálatok végzésével: talajjavítás, talajvédelem, telkesítés, füvesítés, kövek összeszedése, fásítás, utak, átjárók, itatók, kutak, istállók létesítése, vad patakok, vízmosások megkötése alakította át az elhanyagolt legelők állapotát. Míg 1904-ben a legelőjavítási munkálatok elvégzéséhez még állami támogatással sem voltak hajlandók hozzáfogni, mert „irtóztak a tenyeres munkától”, addig a rákövetkező években a megítélt pénzekért már versengtek a székely községek. Kivételt Udvarhely megye képviselt, hiszen a gazdasági egyesület kérvényében már 1902-ben is az állatállomány feljavítása mellett éppen a legelőjavítást tartották a legszükségesebb feladatnak. A kirendeltség 1910-re Erdély-szerte 80 000 holdon végzett legelőjavítási munkálatokat, 1908-tól pedig a vétel könnyítésével a legelőhiányon segített. A természetes kaszálókra és legelőkre alapozott állattenyésztés káros volta különösen az 1904–1909 közötti száraz évek alatt derült ki, amikor a szénahiány miatt a legelőről hazakerült, a havasokról sokszor szekéren hazahozott koplaló állatokat csak csekély pénzen tudták eladni. Az udvarhelyi Havasalján pedig a farkasok elszaporodásáról és „elkényelmesedéséről” beszéltek, mert az erdőkben a farügyeket rágó, erőtlen havasi lovakat tetszésük szerint elkaphatták.⁴

A legelőgazdálkodás és takarmánytermelés hatására javult a térség állatállománya, amit a megfelelő minőségű és mennyiségű tenyészállatok kedvezményes vásárlása is segített. Három félévi részletfizetés vagy a vételár legfeljebb 30%-os mérséklése elősegítette a községek állattenyésztésének fejlődését, ez egyúttal fajtaváltást (nyugati tarka marha, angol hússertések, ezüst prémnyulak) is jelentett.

A szegény községek ivóvízzel való ellátása 1907-től indult meg, gondot fordítottak a vízmosások megkötésére és a vízrendezésre. A szőlőterületek felújítása, a gyümölcsstermelés és zöldségstermelés mellett a háziipar, a tejgazdálkodás és a méhészet fejlesztésével az akció bővítette a megélhetés lehetőségeit, biztos jövedelemforrást nyújtva a gazdáknak. A népházak építésével pedig létrehozták a falu vagy kisrégió szellemi, társadalmi és gazdasági életének központját. 1909-ig a kivándorlás ellensúlyozására munkásközvetítő tevékenységet is végzett az akció, a munkásvédelem ügye 1905-ben indult el. 1905-ig bányászattal, fürdőüggyel is foglalkozott a program.

A kortársak az akció hibájának rótták fel, hogy a hitelrendezést nem oldotta meg, bár lehetővé tették a váltókölcsonök helyett az előnyösebb hosszú lejáratú törlesztéses kölcsönök kialakítását. 1904-ben Marosvásárhelyen felállították a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetét, a Kis-Küküllő vármegyei Takarékpénztár és a marosvásárhelyi Agrártakarékpénztár is e szellemben folyósított kölcsönöket. 1905 végén a Kisbirtokosok Országos Földhitelintéze-

te és az Országos Központi Hitelszövetkezet együttes kölcsönnyújtási meg-
egyezése lehetővé tette a törlesztéses jelzálogkölcsönök olcsó (5 %-os) kama-
tát, kedvező visszafizetési feltételek mellett a birtokérték 75%-ig.

Ahogy a székely akció programja, úgy annak intézményi struktúrája is az
első években körvonalazódott: a minisztertanács 1902. április 30-i határoza-
tában döntött a székelyföldi segélyakció lebonyolítására kormánybiztos ki-
küldéséről. Sándor János, Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely sz. kir.
város főispánja székelyföldi miniszteri megbízottként vezette Marosvásárhe-
lyen a kirendeltséget egyetlen beosztottjával, Koós Mihállyal. 1903 novembe-
rétől viszont már a földművelésügyi minisztériumból miniszteri tanácsosi cí-
met viselő miniszteri megbízott irányította a programot: Balogh János 1907-
ig, utána pedig Kazy József. Marosvásárhelyen miniszteri titkár, a kirendelt-
ség vezetője (1907-ig ügyvezető-helyettesi rangban) képviselte a tárcát, a hi-
vatal személyzete évről évre nőtt.

A kirendeltség kulcsfigurája a szatmári származású, jogász végzettségű dr.
Koós Mihály volt: a hivatal felállításától Marosvásárhelyen tevékenykedett
miniszteri segédtitkárként, 1904-től ügyvezető-helyettes miniszteri segédtit-
kárként, 1907-től a kirendeltség vezetője miniszteri titkári rangban, 1911-től
pedig már miniszteri osztálytanácsos. Koós a tárca megbízásából az akció te-
vékenységét és munkaprogramját tartalmazó kirendeltségi jelentéseket készí-
tett.⁵ Sajnos, 1911 után a minisztérium többszöri felszólítása ellenére sem ké-
szült összefoglaló jelentés az akció tevékenységéről.

Fontos szerepet szántak a nép körében tevékenykedő falusi néptanítóknak
és lelkészeknek mint a falvak értelmiségi és közösségformáló társadalmi cso-
portjának. Nemcsak ötletek, javaslatok, kezdeményezések születtek körük-
ben, hanem a gazdaságfejlesztő program megvalósításának végrehajtói és tá-
mogatói is lettek. A kirendeltség ezért kérte fel külön a törvényhatóságokat
– különösen a szolgabírók és jegyzők szerepét emelték ki –, valamint a gaz-
dasági egyesületeket a székely akcióban való részvételre, 1910-ben pedig kü-
lön rendeletben a mezőgazdasági hivatalokat és intézményeket az állami
programmal való együttműködésre.

A székely akció illetékessége a miniszteri kirendeltség megalakításakor a
négy székely vármegye – Csík, Háromszék, Udvarhely és Maros-Torda – te-
rületére terjedt ki. Ez 1904-ben kibővült Kis-Küküllő, Torda-Aranyos és Bras-
só vármegyék székely- és csángólakta vidékeire. A sikerek nyomán tovább
nőtt az illetékesség: 1909-ben erdélyrészi gazdasági akció néven Kolozs és
Szilágy megyékre, valamint Alsó-Fehér megye 58 községére is kiterjesztették
azt a szórványmagyarság helyzetének javítása érdekében. 1906-ban, majd
1909-ben egyes magyarlakta falvakat azért nem vontak be az akció körébe,
hogy ne forgácsolják szét a gazdaságfejlesztő programot, és ne sértsék a he-
lyi nemzetiségek érzékenységét. Ugyanakkor viszont 1911-től Beszterce-

Naszód vármegye 5 magyarlakta községét bekapcsolták az akcióba – bizalmasan kezelve az ügyet.

Az akció területi kiterjesztése befolyásolta az amúgy évről évre emelkedő költségvetés összegét. Az indulás évében, 1902-ben (adminisztratív kiadások és az akció természetéből fakadó különleges kiadások) 38 000, 1903-ban pedig 200 000 korona volt a rendelkezésre álló keret. 1904-ben már a hét vármegyére kiterjedő programra 215 000, 1908-ban 500 000 korona jutott, 1909-ben az erdélyrészi – tehát területileg még kiterjedtebb – akcióra 550 000 korona, s végül 1910-ben 600 000 korona volt a hivatal költségvetése.⁶ 1913-ban viszont „az 1912. évi abnormális időjárás által okozott gazdasági bajok enyhítésére” rendkívüli, 1,5 millió koronát utaltak az akciónak, mindig ügyelve a rendelkezésre bocsátott hitel szigorúan jogszerű felhasználására.

Koós Mihály 1908 októberében javasolta a kirendeltség kettéosztását: az akció folyamatos területi kiterjesztése megbénítja a közvetlen érintkezést a minisztérium szervei és a községek között, ugyanakkor a nemzetiségi területek magyarságának támogatása a székely megyéktől eltérően különleges szempontokat igényel. Ezért az újabban bevont megyék ügyeinek intézésére Kolozsvár központtal új kirendeltség felállítását szorgalmazta, ezt azonban a minisztérium 1913-ig következetesen elutasította.

1913 közepére a minisztérium álláspontja megváltozott, és számos körülmény hatására nemcsak az erdélyrészi kirendeltséget osztották ketté, hanem egyúttal más rászoruló térségekre is újabb kirendeltségeket (nagyvárad, temesi) hoztak létre. Egyúttal valamennyi kirendeltség számára általános szervezeti szabályzatot adtak ki. Az erdélyrészi megosztás háttérében Koós Mihály törekvései mellett az 1912–13-as évek szokatlanul esős időjárásának pusztításai (elsősorban árvízkarok) és az ennek orvoslására létrejött országos segélyprogram álltak. A segély lebonyolítása a támogatási rendszer hatóságos lebonyolítása érdekében ugyanis szükségessé tette az eddigi kirendeltségi szervezet jelentős megváltoztatását. A marosvásárhelyi kirendeltség (Brassó, Csík, Háromszék, Kis-Küküllő, Maros-Torda, Udvarhely megyék) élén Drexler Béla miniszteri fogalmazó segédtitkár, a kirendeltség helyettes vezetője állt 10, 1917-től 9 fős személyzettel. A kolozsvári kirendeltség vezetője Koós Mihály lett, aki négy, 1915-től öt fős személyzetével Alsó-Fehér, Hunyad, Kolozs, Krassó-Szörény, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos megyék gazdaságfejlesztő programját irányította.⁷

A valamennyi kirendeltségre vonatkozó szervezeti szabályzat a minisztériumnak a gazdasági elmaradottságban, illetve a szórványhelyzetben élő magyarság gazdasági és kulturális fejlesztéséről vallott egységes felfogásáról és hivatali kezelési módjáról tanúskodik Kárpátalja, Felvidék, Székelyföld, Bánát, Partium (tágabb) vonatkozásában. Az utolsó békeévben a székelyföldi miniszteri kirendeltség fennállásának tízéves tapasztalatára is épített szabályzat általános szempontokban rögzítette az egyes kirendeltségek feladatát:

„a) a területek gazdasági viszonyait, azoknak minden ágazatát állandó figyelemmel kísérik, azok fejlesztését, s a gazdaközönség anyagi és erkölcsi megerősödését megszabott hatáskörükben és a rendelkezésükre bocsátott hitel keretei között minden lehető módon előmozdítják, s a célból a mutatkozó szükséglethez képest indítványokat, javaslatokat terjesszenek a földművelésügyi miniszter elé;

b) a gazdaság érdekében hozott, s azzal kapcsolatos törvények és rendeletek végrehajtását hathatósan ellenőrzik, illetve az ezen törvények végrehajtásával megbízott hatóságok ez irányú munkáját állandóan figyelemmel kísérik, s azokat ezen munkájukban támogatják;

c) a földművelésügyi miniszter rendeleteit végrehajtsák, illetőleg végrehajtsák, s az egyes ügyágak körében a nyert felhatalmazás erejéig önállóan intézkedjenek;

d) a területükön működő, s a kirendeltségek alá rendelt szakhivatalok, intézetek és önálló működésre jogosított szakközegek tevékenységét ellenőrzik, azokat tevékenységre ösztönözzék, és feladatuk teljesítésében támogatják;

e) a területükön működő és gazdasági célt szolgáló egyesületek, gazdakörök, gazdasági munkásegységek, szövetkezetek alapszabályszerű működését figyelemmel kísérik, azokat feladatuk teljesítésében támogatják, a gazdatársadalomnak testületi és szövetkezeti szervezkedését elősegítik, s mindazon kérdésekben, amelyek intézésébe a gazdatársadalmi szervezetek bevonhatók, azokkal lehetőleg karöltve járjanak el.”⁸

A kirendeltség legnagyobb szervezeti kiterjedését, a hivatali apparátus pedig legnagyobb létszámát 1913-ban érte el: 26 tisztviselő állt a kirendeltségi vezető irányítása alatt. Míg 1903-ban ketten, 1904-ben négyen, 1905-ben már 10, 1908-ban 17, 1911-ben már 20 fő volt a kirendeltségi tisztviselők létszáma, akik közül 12 tartózkodott a marosvásárhelyi központban, a többiek az egyes megyékben helyi megbízotti feladatokat láttak el – mint Enesei Dorner Béla Udvarhely megyében vagy Benkő Pál Háromszék megyében –, és személyesen vagy levélben irányították az akciót. A személyzet kiválogatásánál fontos szempont volt a gazdasági szakképzettség (pl.: erdőfelügyelő, vetőmagvizsgáló, gazdasági szaktanár és felügyelő, szőlészeti és borászati felügyelő, háziipari és méhészeti szaktanítók).

A székelyföldi (marosvásárhelyi) kirendeltség működésének és jelentőségének teljes körű feltáráshoz nem elegendő annak szórványosan és nem túl rendezett állapotban fennmaradt irategyüttese a Magyar Országos Levéltárban, hanem szükséges volna felkutatni és feldolgozni a vele hivatali kapcsolatban álló szervek és intézetek talán még fennmaradt dokumentumait is. Ugyancsak ismeretlen még a miniszteri kirendeltségek iratanyagának utóttörténete is. Annyi biztos, hogy a román betörés veszélye miatt a tisztviselők értékesebb holmijait Budapestre szállították és beraktározták, ezek visszaszál-

lítására azonban nincs adat. A marosvásárhelyi és kolozsvári miniszteri kirendeltségek vezetését Koós Mihály miniszteri osztálytanácsos 1917. július 14-én Széll József kormánybiztosnak adta át, és visszatért a Földművelésügyi Minisztériumba. Széll a 23 erdélyrészi és szomszédos törvényhatóság közlélelmezési kormánybiztosaként, illetve közlélelmezési meghatalmazottjaként 1919-ig látta el az erdélyi kirendeltség vezetését. Hivatali központja továbbra is Marosvásárhely maradt, a korábbi személyzetet és valószínűleg a korábbi hivatali helyiségeket is megtartotta. Kolozsváron Drexler Béla segédtiszt kapta meg az irányítást. A Tanácsköztársaság alatt népbiztosi kirendeltség megnevezéssel tovább működtek ugyan az intézmények, de a román megszállás miatt tevékenységüket megszüntették, a felszámolásukhoz kapcsolódó ügyek 1923-tól megszűntek, lezárva az 1902-től működő miniszteri kirendeltség, egyúttal a székely (erdélyrészi) akció történetét.

Jegyzetek

¹ Terjedelmi korlátok miatt e bevezetőben felhasznált levéltári források tételes feltüntetésétől eltekintek. A székely akció történetét elsősorban a kirendeltség működésén keresztül készülő disszertációmban foglalom össze. Az alább közölt adatokat elsősorban a Földművelésügyi Minisztérium székelyföldi (erdélyrészi) kirendeltségének iratanyagából idézem (Magyar Országos Levéltár, K 184 Földművelésügyi Minisztérium, Általános iratok, 1905–1918, 112. tétel).

² Koós Mihály: *A székelyföldi gazdasági akció 1905. évi működésének ismertetése*. Bp., 1906. 48.

³ Koós Mihály: *A székely akció ismertetése*. Bp., 1905. 64–65.

⁴ Dorner Béla: *Az erdélyi szászok mezőgazdasága*. Győr, 1910. 140.

⁵ Koós előbb idézett munkái mellett l. még: *A székely actio öt éve*. Összeállította: Székelyföldi miniszteri kirendeltség. Bp., 1907, *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1909. évi működésének ismertetése*. Bp., 1910, *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki miniszteri kirendeltségek 1910. és 1911. évi működésének ismertetése*. Bp., 1912.

⁶ Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1910. aug. 23-án Gyergyószentmiklóson tartott ötödik rendes közgyűléséről. Marosvásárhely, 1911. 35.

⁷ Beszterce-Naszód megye 5 községe Kolozsvárról kapta a felvilágosítást.

⁸ Kiadta a magyar kir. földművelésügyi miniszter 1913. évi április 28-án 4670/el. számú rendeletével. Magyar Országos Levéltár, K184 Földművelésügyi Minisztérium, Általános iratok, 1913. 128. tétel. (A Földművelésügyi Minisztérium kirendeltségeinek általános ügyei) 87548/112347.